

Tunnustukseton yhteiskunta

JOHDANTO

Viimeisen vuoden aikana on uutisoitu julkisuudessa niin sanotusta huntukiellosta, joka kieltää kasvojen peittämisen julkisella paikalla. Tähän mennessä kiello on astunut voimaan Ranskassa, Belgiassa ja Italiassa. Myös Sveitsin liittovaltion lainsäädäntöelin on valmistelemaan vastaavaa lakiesitystä.

Huntukieltoon johtaneen prosessin keskiössä on Ranska, jolla on pitkät perinteet valtion ja uskonnon erottavassa lainsäädännössä. Syyskuun 9. päivänä 2010 astui Ranskassa voimaan kasvojen peittämisen julkisella paikalla kieltävä laki. Julkisuudessa on puhuttu erityisesti islaminuskoisista naisista, jotka käyttävät kasvat peittävää asua. Tällä viitataan erityisesti burkaan (koko kasvat peittävä huntu) ja niqabiin (joka jättää silmät näkyviin). Tosiasiallisesti lain sovellusala on laajempi ja sen taustat ovat kytköksissä laajempaan kontekstiin.

Tässä artikkelissa tarkastelen tunnustuksettomuuden ideologiaa Ranskan esimerkin avulla. Vaikka huomion keskipisteessä ovat julkisuudessa viime aikoina olleet islaminuskaisen väestön uskonnonharjoituksen rajat, tosiasiallisesti Ranskan uskontolainsäädäntö on alun perin säädetty erottamaan valtio ja katolinen kirkko toisistaan. Tämä tausta muodostaa samalla myös yhden ratkaisevan

ongelman suhteessa kahden viimeisimmän vuosikymmenen tapahtumiin. Onko vuoden 1905 lainsäädäntö vielä ajan tasalla modernin yhteiskunnan todellisuudessa?

Ranskan esimerkin esille nostaminen palvelee yleisemminkin sitä keskustelua, jota käydään Euroopan eri valtioissa uskonnonvapauden luonteesta. Ranska on jossain mielessä ”yksinäinen susi” ratkaisuisaan, mutta samalla on muistettava se syvällinen vaikutus, joka maan valistusfilosofialla ja Ranskan vuoden 1789 vallankumouksen peruseriaatteilla on ollut eurooppalaiseen aatehistoriaan.

Lähestymiskulmani aiheeseen on kahtalainen. Toisaalta valotan kirkkohistoriallisesta näkökulmasta taustoja, jotka vaikuttavat merkittävästi nykyiseen uskontopolitiikkaan. Toisaalta painotus on lainsäädäntöprosesseissa, jotka ovat vuorovaikutussuhteessa oman aikansa yhteiskunnalliseen todellisuuteen, mutta myös muokkaavat sitä.

RANSKAN VALLANKUMOUKSEN IDEAALI JA RESTAURAATIO

Ranskan nykyistä valtioideologiaa ei voi ymmärtää ilman käsitettä laïcité, jota on vaikea kääntää suoraan suomeksi. Lähin vastine voisi olla ”tunnustuksettomuus”, toisin sanoen valtion neutraliteetti eri-alaisten uskonnollisten ja ideologisten katsomusten

suhteen.¹ Sanan taustalla on kreikan sana *λαϊκός*, joka tarkoittaa kansaan kuuluvaa tai maallikkoa.

Vaikka laicité liitetään käsitteenä vuoden 1905 lakiin valtion ja kirkon erosta, on sen ideologinen tausta huomattavasti vanhempi. Yksi taustatekijä oli valistusajatteluun johtanut kehitys. Jo René Descartes asetti ajattelussaan perinteiset auktoriteetit kyseenalaisiksi. Ne eivät tarjonneet varmaa tiedon perustaa. Vain oma olemassaolo oli varma. Siitä yksilö ei voinut erehtyä. Ihmisestä itsestään tuli kaiken tiedon mitta ja peruskriteeri.²

1700-luvun valistusajattelu pohjusti Ranskan vallankumouksen uskontopoliittikkaa. Paroni Montesquieu korosti vallan kolmijaon esittelevässä teoksessaan *Lain henki* (1750), että uskonnolla ja laeilla on erilainen päämäärä: uskonto pyrki ihmisten täydellistymiseen, lait yhteiskunnan hyvinvointiin.³ Voltaire korosti Montesquieun tavoin uskonnollista suvaitsevaisuutta, mutta deistinä hän kohdisti vallankumousaikana hyvin tutuksi tullutta kritiikkiä katolista kirkkoa kohtaan.⁴ Jean-Jacques Rousseau loi puolestaan pohjan myöhemmälle kansalaisuskonnon käsitteelle.⁵ Kaikki edellä mainitut filosofit loivat perustaa uskonnonvapaudelle korostamalla moniarvoisuutta.

Vuoden 1789 vallankumous ja sitä seurannut yhteiskunnallinen kuohunta merkitsivät pysyvää murrosta Ranskan ja laajemmin ajateltuna koko Euroopan ideologisessa ilmastossa. Ranskaan jäi pysyvästi elämään rinnakkain kaksi ideologista päälinjaa suhteessa uskontoon: yhtäältä ne, jotka halusivat tiiviimpää yhteyttä katolisen kirkon kanssa, ja toisaalta ne, jotka halusivat pitää valtion ja uskonnon selkeästi toisistaan erillään.

Ludvig XVI:n Ranska (1774–1792) oli epätasaarvoinen yhteiskunta. Reformaatioaika, kirkon paikallista autonomiaa korostava gallikaaninen liike, jansenismi sekä valitusaate olivat omalta osaltaan ennakoineet pysyvämpää murrosta. Pappissäätyyn kuuluvia oli ”vanhan vallan” eli ancien régime lopputaivoina noin 130 000. Papit eivät maksaneet tuloveroja. Kirkon ”feodaaliset” etuoikeudet herättivät ärtymystä koulutetun väestön keskuudessa. Kirkko omisti noin kolmasosan kaikesta maaomaisuudesta. Erityisesti kaupungeissa oli alkanut vieraantuminen kristillisestä aatemaailmasta.⁶

Ranskan valtion kassavaje pakotti kuninkaan kutsumaan säätyvaltiopäivät koolle Versailles’hin 5.5.1789. Kaksi päivää myöhemmin muodostunut kansallinen perustuslakia säätävä kokous alkoi nopeasti toteuttaa uudistuksia, jotka johtivat myös kirkon aseman muuttumiseen. Elokuun 4. päivänä 1789 uudistuksille myötämieliset piispat ja papisto kumosivat kirkon etuoikeudet.⁷ Saman kuun 26. päivä julkaistiin ihmis- ja kansalaisoikeuksien julistus, joka ensimmäisen kerran selkeästi ilmaisi valtion neutraliteetin suhteessa uskontoon ja elämäntarkoituksiin. Julistuksen kymmenennessä artiklassa sanotaan:⁸

Ketään ei saa estää esittämästä mielipiteitään, mukaan lukien uskonnollisia, edellyttäen, että niiden esittäminen ei häiritse lakiin perustuvaa julkista järjestystä.

Ranskan vallankumouksen kehityskulku käsittää monta eri vaihetta, joihin ei ole tässä syytä syventyä sen tarkemmin. Teeman kannalta on kuitenkin tärkeää nähdä ne päälinjat, jotka muokkasivat tietä kohti nykyisen uskontolainsäädännön syntyä. Ranskan vallankumouksen keskeinen ajatus oli ”vapaus, veljeys ja tasa-arvo” (*liberté, fraternité, égalité*). Valtio tarvitsi yhteisen, yhdistävän valtioideologian ja kielen. Vallankumous johti kuitenkin asteittain uskontopoliittikan radikalisoitumiseen. Ensimmäinen askel oli papiston siviilistatuksen (*constitution civile du clergé*) säätäminen 12.7.1790. Se teki vallankumoukselle myötämielisistä piispoista ja papistosta

1 Sanakirjassa *Le nouveau Petit Robert de la langue française* (2008, 1420) Ernst Renan määrittelee käsitteen juuri näin: ”La laïcité, c’est-à-dire l’État neutre entre les religions.”

2 Hamlyn 1995, 144–146, 148–150.

3 Montesquieu 1973, 26.9.

4 Eräs rajuimpia hyökkäyksiä löytyy Voltairin kirjeestä Preussin kuninkaalle Fredrik II:lle: ”La nôtre [religion] est sans contredit la plus ridicule, la plus absurde, et la plus sanguine qui ait jamais infecté le monde.” Voltaire 1869, 184 (*Lettre* 386).

5 Hamlyn 1995, 229.

6 Briand 1905, 1–3; Lacouture 1940, 3, 5–6.

7 Lacouture 1940, 11; Doyle 1992, 118–119.

8 Déclaration 1789, art. 10. Kirjoittajan suomennos.

valtion virkamiehiä, jotka lääninhallinto ja kansa valitsivat. Kirkon ja luostarien maaomaisuus kansallistettiin. Kuningas vastusti uuden ”gallikaanisen” kirkkojärjestyksen säätämistä. Sen sijaan paavi Pius VI osoitti alkuvaiheessa varovaisuutta ja ilmaisi muodollisen tuomionsa vasta seuraavana vuonna. Toimenpiteet jakoivat kirkon kahtia: myöntöväisyysuuntaan ja paaville uskollisiin, jotka olivat pääsääntöisesti kuningasmielisiä. Jälkimmäisiin kohdistettiin pian ankaria karkotustoimenpiteitä. Muodollinen uskonnonvapaus ulotettiin koskemaan vuoden 1790 aikana myös protestantteja ja juutalaisia.⁹

Vallankumouksen jakso, jota kutsutaan terrorin ajaksi (erityisesti 1793–1794), johti vuonna 1791 tapahtuneen kuninkaan syrjäyttämisen jälkeen uskonnonvapauden radikaaliin alasajoon. Taustalla oli lainsäädäntö- ja toimeenpanovallan joutuminen uskonnonvastaisten piirien haltuun. Vallankumousta edeltävä ajanjakso oli asteittain syventänyt yhteiskunnallisia ristiriitoja, joista yksi oli yhteiskunnan ja kirkon välinen suhde. Valistusaatteen uskontokriittiset edustajat näkivät uskonnossa katsantokannasta riippuen sisäisen tai ulkoisen vihollisen vallankumouksen ideaalille. Erityisesti Länsi-, Itä- ja Etelä-Ranskassa nousseet kapinaliikkeet liitettiin helposti tasavallan vastaisen papiston toimintaan. Vuosi 1793 merkitsi käännekohtaa Ranskan uskonnollisten yhteisöjen elämässä. Suuri määrä kirkkoja suljettiin. Papisto menetti virkamiesasemansa ja sen selibaatti purettiin. Notre Damen katedraalissa ja useissa muissa kirkoissa otettiin käyttöön vallankumouskalenterin mukaisia riittejä, kuten järjen ja Korkeimman Olennon kultit sekä teofilantropia. Katolisia paikannimiä korvattiin vallankumoussankareiden nimien mukaan.¹⁰

Vallankumouksen tiukentunut uskontopolitiikka ei saanut laajaa vastakaikua varsinkaan maaseutuväestön keskuudessa ja sen radikaalein vaikutus jäi suhteellisen lyhytaikaiseksi. Napoléon Bonaparten valtaannousu vuonna 1799 aloitti uskonnollisten yhteisöjen asemassa ensimmäisen restauraation ajanjakson ja samalla tähän päivään asti jatkuneen kehityskulun, jossa on nähtävissä Ranskan valtiolle ominainen kahtiajakoisuus toisaalta tunnustuksettoon, toisaalta uskontomyönteiseen yhteiskuntaan.

Reaalipoliittikkona Napoleon ymmärsi kirkon julkisuusarvon. Kirkko täytyi legalisoida uudessa tilanteessa osaksi valtioideologiaa. Ranskalaisten vangiksi jäänyt paavi Pius VI kuoli Valencessa, Etelä-Ranskassa elokuussa 1799. Hänet haudattiin siviilimenoin, mutta olosuhteiden salliessa helmikuussa 1802 paavin maalliset jäännökset siirrettiin Roomaan Ranskan täysien valtiollisten kunnianosoitusten saattelemana. Tämän mahdollisti Pyhän istuimen ja Ranskan valtion vuonna 1801 solmima konkordaatti, joka on edelleen voimassa Alsace-Lorraine alueella. Piispojen ja papiston virkamiesasema palautettiin. Katolisuudesta tuli ”ranskalaisten suuren enemmistön uskonto”. Muiden uskontokuntien edustajat – protestantit ja juutalaiset – saivat muodollisen uskonnonvapauden.¹¹

Napoleonin keisariaika (1804–1815) sekä sitä seurannut kuningas- ja keisarivalta merkitsivät katolisen kirkon erityisaseman palauttamista. Vuoden 1814 perustuslaissa tunnustettiin sekä uskonnonvapaus (artikla 5) että katolisen kirkon erityisasema (artikla 6).¹² Tämä perusasetelma säilyi toisen keisarikunnan (1852–1871) loppuun saakka.

KOHTI TUNNUSTUKSETONTA YHTEISKUNTAA

Kolmannen tasavallan aikana (vuodesta 1871) ei maalle säädetty uutta perustuslakia, vaan uudistuksia toteutettiin tavallisen lainsäädännön kautta. Ranskassa alkoi voimistua kehityskulku, joka lopulta johti valtion ja kirkon pysyvään eroon vuonna 1905. Tarkemmin ottaen ei ollut kysymys pelkästään katolisen kirkon asemasta, vaan uusi lainsäädäntö koski yhtä lailla myös protestantteja ja juutalaisia. On syytä korostaa, että kyseessä ei ollut radikaali käänne, vaan vuoden 1789 vallankumouksesta ja sen taustasta nouseva tasavaltalainen ideaali vaikutti yhteiskunnassa enemmän tai vähemmän näkyvästi. Pääosan 1800-lukua katolista kirkon asemaa suosiva monarkia oli ollut niskan päällä. Vuonna 1875 tasavaltalaiset pääsivät kuitenkin lopullisesti valtaan ja alkoivat ajaa valtion ja kirkon eroa.¹³

Polttavaksi aiheeksi nousi koulukysymys. Toisen keisarikunnan aikaan katolisella kirkolla oli ollut *de facto* monopoli koulutuksessa. Jo Ranskan vallankumouksen aikana esimerkiksi Talleyrandin

ja Condorcetin esillä pitämä yleinen ja tunnustukseton koululaitos sai merkittävimmäksi puolesta-puhujakseen Jules Ferryn, josta tuli pääministeri vuonna 1880. Hänen silmätikkunaan oli ennen kaikkea katolisen kirkon vahva asema yliopistoissa. Jo helmikuun lopussa vuonna 1880 säädettiin laki, joka kielsi rekisteröimättömiä luostarisääntökuntia osallistumasta opetukseen. Kuitenkin merkittävimmäksi muodostuivat kesäkuussa 1881 ja maaliskuussa 1882 säädetyt lait, joilla säädettiin luonteeltaan tunnustukseton alkeisopetuksen oppivelvollisuus. Ferry yritti pääministerikaudellaan myös ensimmäisen kerran saada aikaan uutta lainsäädäntöä valtion ja kirkon suhteesta. Kuitenkin vasta vuonna 1898 ilmi tullut Dreyfusin tapaus, jossa juutalainen upseeri tuomittiin väärin perustein pakkotyöhön, nosti yhteiskunnan sisällä piilevät jännitteet pinnalle. Dreyfusin tuomiota kannattavat konservatiiviset ja antisemitistiset piirit olivat usein lähellä katolista kirkkoa. Dreyfusin tapaus kiihdytti tasavaltalaisten vaatimuksia yhteiskunnan tunnustettomuudesta.¹⁴

Koululainsäädännön jälkeen seuraava askel oli uuden yhdistyslain säätäminen, jolla katoliset sääntökunnat velvoitettiin rekisteröitymään. Pääministeri Pierre Waldeck-Rousseau oli vakaumukseltaan katolinen, mutta oli silti kannattanut Ferryn koululakeja 1880-luvun alussa. Myöhemmin hän oli vaikuttanut pyhäpäivän työkieltoa ja avioeroa koskevien rajoitusten purkamiseen. Waldeck-Rousseau näkökulmasta uskontokuntien oli noudatettava samoja säädöksiä kuin muun yhteiskunnan. Erityisesti monet katolisista sääntökunnista eivät olleet valtion valvonnassa. Waldeck-Rousseauin hallituksen vuonna 1901 antaman lakiesityksen tavoitteena oli turvata siviiliyhteiskunnan ensisijaisuus.¹⁵

Heinäkuussa 1901 säädetyin yhdistyslain kolmannessa luvussa käsiteltiin uskonnollisten sääntökuntien asemaa. Artiklan 13 mukaan uskonnollisten sääntökuntien muodostamiseen tarvittiin korkeimman hallinto-oikeuden (Conseil d'Etat) asetus. Laki kielsi sääntökuntia myös opettamasta tai johtamasta oppilaitoksia (artikla 14). Sääntökuntien jäsenluettelot ja talousarviot tulivat hallintoalueen prefektin valvontaan (artikla 15). Ilman artiklassa 13 kuvattua rekisteröintiprosessia toimivat sääntö-

kunnat tulivat lain myötä laittomiksi (artikla 16).¹⁶ Vuoden 1901 laki ei siis vielä kohdistunut yleisesti uskonnollisten yhteisöjen asemaan, vaan se oli ensisijaisesti jatkoa Ferryn hallituksen koululaille. Kuitenkin juuri sääntökuntien aseman murentamisen kautta liberaali- ja vasemmistopoliitikot pyrkivät ulottamaan lainsäädännön koskemaan kaikkien uskonnollisten yhteisöjen elämää.

Vuoden 1902 parlamenttivaaleissa nousi pääministeriksi Émile Combes. Entisestä pappisseminaarilaisesta oli kasvanut määrätietoinen antiklerikaali, jonka ensimmäisiä toimenpiteitä oli jatkaa Waldeck-Rousseauin katolisiin sääntökuntiin kohdistuvaa politiikkaa. Jo saman vuoden heinäkuussa suljettiin noin 3000 laillistamatonta kirkon ylläpitämää oppilaitosta. Maaliskuussa 1903 evättiin kaikkien miessääntökuntien rekisteröinti. Heinäkuussa 1903 saman kohtalon kokivat myös naissääntökunnat. Käytännössä lähes kaikki katolisiin luostarisääntökuntiin kuuluvat (yli 10 000 henkilöä) karkotettiin Ranskasta.¹⁷

Vaikka toimenpiteen keskipisteessä olivat edelleen erityisesti sääntökunnat ja koululaitos, ei kenellekään jäänyt epäselväksi, että tähtäimessä oli valtion ja kirkon erottavan lainsäädännön aikaansaaminen. Hallitus nimitti 11.3.1903 komitean valmistelemaan lakiesitystä. Kansalliskokouksen enemmistö antoi hankkeelle siunauksensa ja nimitti oman 33-jäsenisen komissionsa (Buisson-Briandin komissio), jonka raportojaksi nimitettiin toisen sen puheenjohtajista, Aristide Briand.¹⁸

9 Lacouture 1940, 21, 17, 25–26; Doyle 1992, 136–146.

10 Lacouture 1940, 57–67, 84–86; Doyle 1992, 224, 259.

11 Concordat 1801, préambule; Loi 1801; Kelly 1988, 302; Doyle 1992, 304, 385–390.

12 Charte 1814, art. 6–7.

13 Miquel 1976, 407–409, 412–416.

14 Miquel 1976, 426–428, 432–436; Kedward 2006, 3–11; Haarscher 2006, 40–43.

15 Miquel 1976, 459–460; Haarscher 2006, 30, 43.

16 Loi 1901, art. 13–16.

17 Miquel 1976, 460–461; Kedward 2006, 26–28.

18 Kedward 2006, 26–28.

Vatikaanissa paavi oli vaihtunut vuonna 1903. Toisin kuin edeltäjänsä Leo XIII, Pius X katsoi sovittepolitiikan sekulaarien hallitusten kanssa virheeksi. Pyhän istuimen ja Ranskan välit heikkenivät tasaisesti. Diplomaattisuhteet katkesivat maaliskuussa 1904. Combes'n hallitus kaatui poliittiseen skandaaliin vuonna 1904, mutta seuraava, Maurice Rouvier'n hallitus sitoutui jatkamaan edellisen kabinetin politiikkaa ja saattoi lainsäädäntöprosessin päätökseen. Hanke jakoi kansakunnan selkeästi kahtia: kirkolliseen ja antiklerikaaliseen leiriin. On paljolti Aristide Briandin ansiota, että uudesta laista tuli lopulta kompromissi kahden ääripään välillä. Briand oli yhteydessä kiistan eri osapuoliin ja julkaisi komission selonteon 4.3.1905. Siinä esitettiin valtion ja kirkon täydellistä erottamista toisistaan vastauksena maata jakaviin poliittisiin vaikeuksiin. Briand joutui vakuuttamaan katoliset piirit siitä, että laista ei tulisi uskonnonvastaista, ja toisaalta kirkonvastaiset radikaalipiirit siitä, että laki ei antaisi katoliselle kirkolle enää erioikeuksia.¹⁹

Suurin kompastuskivi uuden lain valmistelussa oli ehdotettu neljäs artikla, joka koski kirkon kiinteän ja irtaimen omaisuuden asemaa. Alkuperäisessä lakiesityksessä kirkon omaisuus oli tarkoitus luovuttaa uskonnollisten yhdistysten, toisin sanoen seurakuntien haltuun. Kädenojennuksena katolisen kirkon suuntaan esitystä muutettiin kuitenkin Briandin ja toisen sosialistijohtajan, Jean Jaurès'n, aloitteesta siten, että se korosti lain seuraavan uskontokunnan yleisorganisaation säädöksiä, jotka turvaavat uskonnonharjoituksen. Myös uuden lain kuudes artikla muutettiin. Alkuperäisessä luonnoksessa uskonnollisten yhdistysten omaisuutta koskevat riidat oli tarkoitus alistaa paikallisille siviilituomioistuimille. Muokatussa versiossa ne kuitenkin siirrettiin korkeimman hallinto-oikeuden tuomiovaltaan.²⁰

VUODEN 1905 LAKI JA SEN SEURAUKSET

Uusi laki hyväksyttiin kansalliskokouksen äänestyksessä heinäkuussa 1905. Kun myös senaatti oli hyväksynyt uuden lain, se astui presidentin vahvistamana voimaan 11.12.1905. Laki valtion ja kirkon erosta on Ranskassa edelleen voimassa. Se on yhä keskeisin uskonnollisten yhdyskuntien elämää sää-

televä laki. Sitä sovelletaan koko Ranskassa lukuun ottamatta Alsace-Mosellen alueita, jotka kuuluivat 1900-luvun alussa Saksan keisarikuntaan.²¹

Suurimmassa osassa Ranskaa uusi laki merkitsi Napoleonin paavin kanssa vuonna 1801 solmiman konkordaatin päättymistä. Lain ensimmäinen artikla takaa omantunnon vapauden ja tunnustuskuntien (culte) vapaan uskonnonharjoituksen. Sen ainoana rajoituksena on julkisen järjestyksen kunnioittaminen. Lain toinen artikla poisti asteittain valtion taloudellisen tuen uskonnollisille yhdyskunnille. Omaisuudesta piti tehdä inventaario. Poikkeuksen muodostavat tänäkin päivänä edellä mainitut Itä-Ranskan departementit, joissa tasavallan presidentti muun muassa vahvistaa piispannimitykset ja joiden alueella annetaan niin julkista uskonnonopetusta kuin uskonnollisille yhdyskunnille valtion taloudellista tukea. Myös vuoden 1801 konkordaatin niissä edelleen voimassa.²²

Vuoden 1905 laki mahdollisti uskonnollisten yhdyskuntien toimimisen armeijassa, vankiloissa, kouluissa (oppituntien ulkopuolella) ja sairaaloissa. Tähän toimintaan myös valtio osallistui taloudellisesti. Myöhemmin tätä periaatetta on laajennettu koskemaan myös julkisia tiedotusvälineitä. Nykyisin (vuodesta 1948 lähtien) televisiokanavat lähettävät myös uskonnollista ohjelmaa.²³

Suurin muutos koski kuitenkin yhdyskuntien julkisoikeudellista asemaa: niistä tuli yksityisoikeudellisia subjekteja. Kristillisistä ja juutalaisista seurakunnista tuli uskonnollisia yhdistyksiä (associations cultuelles), joiden käyttöön valtio antoi korvauksetta uskonnonharjoitukseen tarkoitettua rakennuksia. Lain säätämistä ennen rakennetut kirkot ja synagogat tulivat siten valtion omaisuudeksi. Vuosina 1906 ja 1912 säädettiin, että Ranskan 87 historiallista katedraalia tulivat taideministeriön (Secrétariat d'État aux Beaux-Arts) vastuulle. Sen sijaan myöhemmin rakennetut kirkot, synagogat ja moskeijat ovat pääsääntöisesti uskonnollisten yhdistysten omaisuutta.²⁴

Ranskan protestantit – reformoidut ja luterilaiset – sekä juutalaiset sopeutuivat hyvin uuteen lainsäädäntöön. Katolinen kirkko sen sijaan vastusti sitä tiukasti. Pyhä istuin ei hyväksynyt uutta lainsäädäntöä lainkaan. Paavi Pius X:n kiertokirje *Vehementer nos*

helmikuulta 1906 vastusti kirkon ja valtion erottavan lain periaatetta, tuomitsi konkordaanin yksipuolisen purkamisen ja protestoi kirkon omaisuuden takavarikoimista vastaan. Saman vuoden elokuussa julkaisussa kiertokirjeessä *Gravissimo officii munere* paavi katsoi uskonnollisten yhdistysten sotivan katolisen kirkon kanonista hierarkiaa vastaan.²⁵ Ranskan uusi uskontolainsäädäntö horjutti nimenomaan piispojen kirkkohallinnollista asemaa.

Vasta ensimmäisen maailmansodan kokemukset ja kansallisen yhtenäisyyden tarve lähensivät valtiota ja katolista kirkkoa toisiinsa. Vuonna 1924 saavutettiin kaksi merkittävää etappia. Ensinnäkin Ranskan valtio lopullisesti vahvisti Saksalta Ranskalle palanneiden rajamaakuntien oikeudellisen erityisaseman. Niiden katoliset piispat ja papisto, protestanttiset papit ja juutalaiset rabbinit luettiin virkamiehiksi, joiden palkat valtio maksoi. Samoin kirkkorakennusten ylläpito tuli valtiolle.²⁶

Toinen, vieläkin merkittävämpi tapaus oli se, että Pyhä istuin ja Ranskan valtio pääsivät vihdoin 1924 sopimukseen kirkollisen hierarkian asemasta maassa. Paavi Benediktus XV:n lähentymispolitiikka oli mahdollistanut diplomaattisuhteiden uudelleen solmimisen. Pius XI ja Ranskan valtio pääsivät yhteisymmärrykseen hiippakuntien asemasta. Niistä muodostettiin Ranskan lainsäädännössä ”hiippakuntayhdistyksiä” (*associations diocésaines*). Tämä oli selkeä myönnytys katoliselle kirkolle. Pahin yhteiskunnallisen radikalismien aika yhteiskunnassa oli tasaantunut.²⁷

Vuoden 1924 sopimus vakiinnutti Ranskaan valtion ja uskonnollisten yhteisöjen välisen uskonrauhan, joka kesti toisen maailmansodan välinäytöstä lukuun ottamatta pääsääntöisesti 1980-luvulle saakka. Uskonnolliset yhteisöt vastasivat yksityisoikeudellisten yhdistystensä kautta sisäisistä asioistaan ilman, että valtio puuttui niiden elämään. Katoliset sääntökunnat saivat palata vähitellen takaisin Ranskaan. Syntyi laaja katolisten ja juutalaisten yksityiskoulujen verkosto. Niiden toimintaa ohjaamaan säädettiin uudenvuoden aattona 1959 voimaan tullut laki (niin kutsuttu Loi Debré), joka edellytti myös yksityiskoulujen noudattavan yleistä opetussuunnitelmaa yhteiskunnan rahallista tukea vastaan. Katolisten koulujen piirissä on tällä hetkel-

lä noin kaksi miljoonaa oppilasta.²⁸ Myös julkisissa kouluissa oli mahdollista antaa uskonnonopetusta varsinaisten oppituntien ulkopuolella. Tämä vuoden 1905 lain artiklan 30 säädös kumottiin asetuksella kesäkuussa 2000, jonka jälkeen uskonnonopetus tuli mahdolliseksi myös koulun lukujärjestyksessä.²⁹

Tunnustuksettoman valtion ja sen kansalaisten enemmistöä edustavan katolisen kirkon välille muodostui ajan mittaan suhteellisen hyvin toimiva tasapaino. Tasapaino alkoi kuitenkin horjua 1980-luvun lopulla, kun keskustelun keskipisteeseen nousivat islaminuskaisen vähemmistön ulkoiset uskonnolliset tunnukset.

KIISTA USKONNOLLISISTA TUNNUKSISTA KOULUISSA

Vuoden 1905 lain myötä voimaan tullut tunnustuksettomuus (*laïcité*) vakiinnutti viimeistään 1920-luvulla asemansa virallisena valtioideologiana pääosassa Ranskaa. Perustuslakiin se tosin kirjattiin vasta viidennen tasavallan synnyttyä vuonna 1958. Perustuslain esipuheessa mainitaan tasavallan perusarvot:³⁰

Ranska on jakamaton, tunnustukseton, demokraattinen ja sosiaalinen tasavalta. Se takaa kaikkien kansalaisten tasa-arvon lain edessä alkuperään, rotuun tai uskontoon katsomatta. Se kunnioittaa kaikkia elämäntapomuksia. Sen organisaatio on hajautettu.

On silmiinpistävää, kuinka keskeisen aseman voimassaoleva perustuslaki antaa tunnustuksettomuuden periaatteelle. Valtio on perustuslain mukaan

19 Briand 1905, 128–129; Kelly 1988, 313.

20 Loi 1905, art. 6; Séance 1905.

21 Haarscher 2006, 29–30, 46–47.

22 Loi 1905, art. 1–2; Haarscher 2006, 46–47.

23 Loi 1905, art. 2; Décret 1994.

24 Loi 1905, art. 13; Levêques 2005.

25 Pius X 1906 a; Pius X 1906 b.

26 Haarscher 2006, 46–47.

27 Pius XI 1924; Levêques 2005.

28 Chiffres 2010.

29 Ordonnance 2000, art. 7.

30 Constitution 1958, art. 1. Kirjoittajan suomennos.

ehdottoman neutraali suhteessa eri elämänkatso-
muksiin. Samalla niiden oikeuksia kunnioitetaan.³¹

Tämä kuulostaa ensi lukemalta selvältä teh-
tävänjalolta. Kuitenkin vuosituhannen vaihteessa
tunnustuksettomuuden periaate joutui uudenlai-
sen haasteen eteen. Toisin kuin 1900-luvun alussa,
nyt huomion keskipisteenä ei ole katolisen kirkon
asema, vaan Ranskan viisimiljoonaisen muslimi-
väestön sopeutuminen valtion viralliseen ideolo-
giaan. Muslimiväestöllä ei ole olemassa vastaavaa
yksityiskoulujen verkostoa kuin mitä katolisella
kirkolla on. Moninaisesta kulttuuritaustasta tullee-
na sillä on myös ollut suurempia vaikeuksia sopeu-
tua valtakulttuuriin. Vaikka tutkimusten mukaan
aktiivisesti moskeijoiden toimintaan osallistuvien
muslimien määrä ei ole ratkaisevasti suurempi kuin
katolisen väestön vastaava jumalanpalvelusaktii-
visuus, kulttuuritaustalla on islamilaistaustaisen
väestön keskuudessa suuri merkitys. Lisäksi on ha-
vaittavissa islamilaisen identiteetin vahvistumista
nuoremmissa ikäluokissa.³²

Ranskan muslimiväestön historia ulottuu 1800-
ja 1900-lukujen siirtomaa-aikaan. Ensimmäisen
maailmansodan jälkeen Pariisiin rakennettiin kii-
toksena sotilaallisista uhrauksista Suuri moskeija,
jonka algerialaistaustainen organisaatio (GMP)
edustaa maltillista islamia (14 % maan moskeijoista).
Toisen maailmansodan ja erityisesti Algerian
sodan (1956–1962) jälkeen maahan muuttaneet
muslimit ovat perustaneet uusia järjestöjä, joista
tärkeimmät ovat Ranskan islamilaisten organisaati-
oiden liitto (UOIF; 14 % moskeijoista) ja Ranskan
muslimien kansallinen liitto (FNMF; 7 % moskei-
joista). Noin 60 % maan muslimiyhdyskunnista
kuuluu laajempaan katto-organisaatioon. Lisäksi
valtio on perustanut yhteistyöelimeksi Ranskan
islaminuskoisen neuvoston (CFCM), jonka tavoit-
teena on vähentää muslimimaiden vaikutusta maan
muslimiväestöön ja edistää ”ranskalaista islamia”.
Ranskan yhdistyslain laajentaminen vuonna 1981
koskemaan myös ulkomaalaisia yhteisöjä on huo-
mattavasti aktivoinut islaminuskoisten yhteisöjen
toimintaa. Huolestuneena imaamien koulutus-
tasosta Ranskan valtio on viime vuosina pyrkinyt
tukemaan islaminuskoista teologista koulutusta ja
valvomaan radikaalien imaamien toimintaa. Sa-

lafistien ja muiden fundamentalististen ryhmien
saarnamiehiä on myös säännöllisesti karkotettu
Ranskasta.³³

Vuonna 1994 Ranskassa oli noin 44 000 katolista
kirkkoa, 1200 protestanttista kirkkoa, 500 synago-
gaa ja 1700 moskeijaa. Paras tilanne oli maan juu-
talaisyhteisöllä, jolla oli yksi synagoga 240 jäsentä
kohti. Heikoin oli muslimien tilanne. Heillä arvi-
oitiin olevan yksi moskeija 3000 henkeä kohti. Toi-
saalta tuoreempi tutkimus Ranskan väestön iden-
tifiotumisesta tiettyyn uskonnolliseen yhteisöön
osoittaa sekularisaation etenemistä koko väestössä.
Sen mukaan 52 % prosenttia (33 miljoonaa) väes-
töstä pitää itseään katolisena, 4 % islaminuskoisena
(2,5 miljoonaa), 3 % protestantteina (2 miljoonaa),
1 % juutalaisina ja 1 % buddhalaisina (reilut puoli
miljoonaa).³⁴

Viestit islaminuskon integroitumisesta ranska-
laiseen yhteiskuntaan ovat olleet kaksijakoisia. Toi-
saalta on tuotu esille muslimitaustaisen väestön val-
taväestöä huonommat työnsaantimahdollisuudet,
syrjäytyminen, nuorisorikollisuus sekä ghettoutu-
minen asumalähiöihin (bidonvilles), joissa esiintyy
tavallista enemmän sosiaalisia ongelmia. Toisaalta
pitkällä aikavälillä on kuitenkin nähtävissä, että
muslimiväestön integroituminen yhteiskuntaan on
selvästi edistynyt. Muslimitaustainen väestö on var-
sin heterogeenista.³⁵

Edgar Morin on kutsunut Ranskaa ”katolis-tun-
nustuksettomaksi” (catholique) maaksi.³⁶ Tämä
näky muun muassa siten, että tärkeimmät katoliset
juhlat ovat edelleen julkisia vapaapäiviä. Erityisesti
presidentti Sarkozyn kaudella on entistä enemmän
korostettu Ranskan kristillisiä juuria sekä pidetty
yhteyttä Vatikaaniin. Vuoden 1905 laki luotiin ensi-
sijaisesti kristillisiä yhteisöjä silmällä pitäen ja viime
vuosikymmenet ovat luoneet merkittävän haasteen
valtion tunnustuksettomuuden ideologialle.

Julkiset koulut ovat olleet valtion tunnustukseli-
sen neutraaliuden kannalta keskeinen koetinkivi.
Musliminaisten keskuudessa alkoi 1980-luvulta
alkaan yleistyä pään peittävien huivien käyttö. Hui-
vin (foulard) käyttö sisältää erilaisia merkityssisäl-
töjä. Usein se on uskonnollisen perinteen ilmaus,
kunnioitus suvun taustaa ja kulttuuria kohtaan. Se
voidaan kuitenkin tulkita myös merkiksi uudelleen-

islamisoitumisesta. Kolmanneksi siihen voidaan liittää fundamentalismin vaikutus ja naisiin kohdistuva painostus. Useimmissa tapauksissa on kyseessä vapaa ilmaus identiteetistä ja uskonnollisesta sitoutumisesta. Huivista voi tulla myös kapinan tai emansipaation merkki.³⁷

Ranskan yhteiskunnassa piillyt islamofobia, jota ruokkivat erityisesti Jean-Marie Le Penin Kansallisen rintaman retoriikka, haluttomuus tehdä myönnytyksiä valtion viralliseen tunnustuksettomuus-ideologiaan sekä se, että kysymys julkisesta opetuksesta on ollut yksi Ranskan vallankumouksen lempilapsista, johtivat yhteenottoihin koululaitoksen piirissä.

Lokakuussa 1989 kolme tyttöä erotettiin Gabriel Havezin yläkoulusta Creil'n kaupungissa, Pariisin pohjoispuolella. He olivat kieltäytyneet ottamasta pois huntuja koulutuntien aikana. Koulun rehtori katsoi hunnun olevan ristiriidassa oppilaitoksen tunnustuksettomuuden kanssa. Kysymys oli ennakotapauksena tulenarka, sillä koulun 900 oppilaasta selvä enemmistö oli muslimitaustaisia. Jännitteistä huolimatta tilanne rauhoittui muutamassa vuodessa.³⁸ Opetusministeri Lionel Jospinin kanta oli, että jokaisen täytyy kunnioittaa koulun tunnustuksettomuutta. Koulun tulee olla suvaitsevaisuuden paikka, jossa ei pidetä näkyvällä tai häiritsevällä tavalla esillä uskonnollisen viiteryhmän tunnuksia.³⁹ Ranskan korkein hallinto-oikeus arvioi tapausta 27.11.1989 tekemässään päätöksessä. Sen mukaan yksilön vapaus sisältää toisaalta oikeuden ilmaista ja julkituoda henkilökohtainen uskonnollinen vakaumus oppilaitoksen sisällä. Tässä on kuitenkin kunnioitettava moniarvoisuuden, vapauden ja toisten huomioon ottamisen periaatteita.⁴⁰ Ranskan uskonnolliset johtajat olivat yleensä ottaen sovitteluvia kannoissaan, mutta Ranskan katolisen kirkon priimas, kardinaali Jean-Marie Lustiger on varoittanut valtiota rikkomasta omalta puoleltaan tunnustuksettomuuden periaatetta.⁴¹

Useita uusia huivin käyttöä koskevia yhteenottoja ilmaantui seuraavien kuukausien ja vuosien aikana. Poliitikkojen ja yhteiskunnallisten ajattelijoiden mielipiteet kysymyksessä jakaantuivat. Syyskuussa 1994 opetusministeri Francois Bayrou julkaisi kiertokirjeen, jossa erotettiin asialliset (discret)

ja häiritsevät (ostentatoire) uskonnolliset tunnuksset toisistaan. Kiertokirjeen mukaan ei-suosittelavia tunnuksia olivat muun muassa muslimioppilaiden hunnut, juutalaiset kipat ja kristittyjen suurikokoiset ristit. Sallittuja symboleita olivat pienikokoiset ristit ja muut huomiota herättämättömät uskonnolliset tunnuksset.⁴² Kiertokirjeen vaikutus vuonna 2004 säädettyyn koulujen uskonnollisia tunnuksia koskevaan lakiin on merkittävä.

Eri hallitusten määrittely- ja rauhoitteluyrityksistä huolimatta laineet löivät kiistassa kuitenkin korkeina. Lokakuussa 1994 Mantes'n Saint-Exupéry'n lukion oppilaat puolustivat mielenosoituksessa oikeutta käyttää huntua kouluissa. Saman vuoden marraskuussa Lillen kaupungissa, lähellä Belgian rajaa sijaitsevasta Faidherben lukiosta erotettiin 24 oppilasta hunnun käytön vuoksi. Kaiken kaikkiaan 2000-luvun vaihteessa noin 100 oppilasta erotettiin Ranskan julkisista kouluista saman syyn takia. Tuomioistuimet kuitenkin peruuttivat noin 50% erottamisista.⁴³

Julkisessa keskustelussa on ollut esillä kaksi päälinjaa. Toisaalta katsotaan, että tunnustuksettomuuden periaate ilmaisee yhteiskunnan vapautta. Tätä kantaa on edustanut muun muassa presidentti Jacques Chirac. Toisaalta painotetaan tarvetta tarkastaa laïcité-käsitettä täyden uskonnonvapauden suuntaan. Tämän suuntauksen puolestapuhuja on ollut Nicholas Sarkozy.⁴⁴

Korkein hallinto-oikeus määritteli kahdessa marraskuussa 1996 annetussa päätöksessään, että

31 Constitution 1958, art. 1.

32 Laurence & Vaisse 2006, 76–77. Vuonna 2006 manner-Ranskassa toimi vain kaksi muslimien yksityiskoulua.

33 Laurence & Vaisse 2006, 101–110, 120–121.

34 Laurence & Vaisse 2006, 83; International 2007.

35 Laurence & Vaisse 2006, 29–46.

36 Morin 1990, 38.

37 Laurence & Vaisse, 165–166.

38 Persidat 2003.

39 Kepel & Milner 1997, 187–188.

40 CE 1989.

41 Scott 2007, 111.

42 Circulaire 1994.

43 CE 1996 a; CE 1996 b.

44 Laurence & Vaisse 2006, 55.

julkisten koulujen tunnustuksettomuus ei pyri uskonnollisten tunnusten poistamiseen. Pelkkää hunnun kantamista ei muiden olosuhteiden puuttuessa voida tulkita proselytismiksi.⁴⁵

Merkittävä käänne huivikiistassa tapahtui vuonna 2003, jolloin presidentti Chirac perusti seurantar ryhmän, jonka tehtävänä olisi tunnustuksettomuuden periaatteen soveltamisen arvioiminen tasavallassa. Stasin komissio (puheenjohtajan Bernard Stasin mukaan) sai tehtäväksiannon tutkia koulujen uskonnollisten tunnusten ohella myös muita periaatteen sovelluksia, kuten työn, julkisten palveluiden ja muun julkisen toiminnan ulottuvuuksia. Komissio kuuli satoja asiantuntijalausuntoja, muun muassa islaminuskoisten yhdyskuntien edustajilta.⁴⁶ Tällä toimeksiannolla tuli olemaan merkittäviä vaikutuksia.

Joidenkin kriitikkojen mukaan komitean perustaminen vei huomion muilta yhteiskunnan poltavilta ja ajankohtaisilta kysymyksiltä. Joulukuussa 2003 pitämässään puheessa presidentti Chirac kehotti kuitenkin kokoontumaan tunnustuksettomuuden periaatteen ympärille. Hänen mukaansa laïcité oli ”tasavallan kulmakivi, yhteisten kunnioituksen, suvaitsevaisuuden ja vuoropuhelun arvojen tiivistelmä”.⁴⁷

Komissio oli jättänyt selontekonsa presidentille muutamaa päivää aikaisemmin. Sen mukaan:⁴⁸

Omantunnon vapauden, oikeuden tasapuolisuuden ja poliittisen vallan puolueettomuuden tulisi hyödyttää kaikkia riippumatta heidän hengellisistä näkemyksistään. Valtion tulee myös vahvistaa uudelleen tiukat säännöt, jotta yhteiselämä moniarvoisessa yhteiskunnassa voitaisiin turvata. Ranskassa pyritään tänä päivänä vahvistamaan tunnustuksettomuuden periaatteet, joihin perustuen turvataan julkiset palvelut ja varmistetaan hengellisen moniarvoisuuden kunnioitus. Sen vuoksi valtioon tulee muistaa velvoitteet, jotka sitovat hallintoa poistamaan syrjivät julkiset käytännöt ja omaksumaan vahvat ja selkeät säännöt tunnustuksettomuutta koskevan lain mukaisesti.

Selonteossa korostuu kaksi pääperiaatetta: Ensinnäkin valtion neutraalius, joka asettaa tasavallalle tehtävän turvata kaikkien kansalaisten tasa-arvoisuus lain edessä ilman alkuperään, rotuun tai uskon-

toon liittyvää erottelua, sekä toisaalta omantunnon vapaus, joka sisältää myös uskonnonvapauden. Näiden kahden painopisteen välillä voi ilmetä jännitteitä, jotka ilmenevät ennen kaikkea armeijassa, vankiloissa, sairaaloissa ja kouluissa.⁴⁹

Komissio puhuu selonteossaan ”järkevästä kompromisseista” (accommodements raisonnables). Tämä koskee erityisesti niiden kysymysten tulkittamista, jotka eivät kuulu vuoden 1905 lain piiriin. Laïcité ei ole kyennyt vastaamaan vielä tyydyttävästi kaikkiin näihin tarpeisiin. Esimerkkeinä ideologian kipupisteistä komissio mainitsi jo edellä kuvatun pukeutumisen koulussa, sekä sairaaloiden, oikeuslaitoksen, vankiloiden ja julkisten tilojen uskonnolliset ilmaukset. Komissio ilmaisi huolensa yhteisöllisyyden taantumisesta, naisten ja tyttöjen aseman heikkenemisestä osassa maata sekä kasvavan rasmin ja antisemitismin.⁵⁰

Komissio esitti juhlallisen asiakirjan laatimista. Tämä asiakirja julkaistiin vuonna 2007 nimellä *Charte de la laïcité dans les services publics*. Palaan asiakirjaan edempänä. Komissio katsoi, että kouluissa tulisi tarkasti kunnioittaa oppivelvoitteita ja ohjelmien sisältöjä. Pääsy julkisiin kouluihin tulisi turvata tasapuolisesti kaikissa maan osissa. Toisaalta uskonnonopetus tulisi turvata entistä paremmin. Alsace-Mosellissa, joka on alueena *sui generis* Ranskan uskonnonvapauden kannalta, tulisi islam lisätä uskonnonopetuksen ohjelmaan. Avoimen uskonnollisten ja poliittisten tunnusten käyttö kouluissa tulisi kieltää, koska koulut ovat ”vapauden ja vapautuksen” tyyssijoja. Myös yksityiskoulut voisivat halutessaan soveltaa näitä sääntöjä.⁵¹

Viimeksi mainittu suositus koskien julkisten koulujen uskonnollisia tunnuksia johti lakialoitteeseen. Uusi laki tuli voimaan maaliskuussa 2004 nimellä ”Laki uskonnollisista tunnuksista julkisissa kouluissa”. Se tuli osaksi Ranskan opetuslakikokelmaa (Code de l'éducation, L.141-5-1). Lyhyen lain asiasisältö löytyy sen ensimmäisestä artiklasta, jonka mukaan: ”Julkisissa alakouluissa, yläkouluissa ja lukioissa merkkien tai vaatetuksen kantaminen, jolla oppilaat julkituovat näkyvästi uskonnollista sitoutumista, on kiellettyä.”⁵²

Toisin kuin vuoden 1905 lakia, uutta lakia sovellettiin myös Alsace-Mosellen alueella sekä muu-

tamalla kaikkein perinteisimmillä Ranskan merentakaisilla alueilla (Wallis ja Futuna, Uusi-Kaledonia sekä pitkälti islaminuskoinen Mayotte).⁵³

Uuden lain vastaiset protestit jäivät odotettua vähäisemmiksi. Ensimmäisen vuoden aikana lain voimaantumisenestusta lukien 48 oppilasta on erotettu kouluista lain rikkomisen takia ja 143 oppilasta on jättänyt koulun ”vapaaehtoisesti”. Syksyllä 2005 vain 12 oppilasta tuli kouluun käyttäen pään peittävää huivia.⁵⁴ Sosiologi Pierre Bourdieu ilmaisi uuden lain kuitenkin naamioivan syvemmän kysymyksen siitä, tulisiko pohjoisafrikkalaista alkuperää olevat siirtolaiset hyväksyä osaksi Ranskan yhteiskuntaa.⁵⁵

Huivikielto liittyy läheisesti myös kansainväliseen oikeuskäytäntöön. Euroopan neuvoston ihmisoikeussopimuksen yhdeksäs artikla ilmaisee uskonnonvapauden rajat neuvoston jäsenmaissa seuraavasti:⁵⁶

Jokaisella on oikeus ajatuksen, omantunnon- ja uskonnonvapauteen. Tämä oikeus sisältää vapauden vaihtaa uskontoa tai uskoa ja vapauden tunnustaa uskontoa tai uskoaan joko yksin tai yhdessä muiden kanssa julkisesti tai yksityisesti jumalanpalveluksessa, opettamalla, hartaudenharjoituksen ja uskon menoin.

Henkilön vapaudelle tunnustaa uskontoaan tai uskoaan voidaan asettaa vain sellaisia rajoituksia, joista on säädetty laissa ja jotka ovat välttämättömiä demokraattisessa yhteiskunnassa yleisen turvallisuuden vuoksi, yleisen järjestyksen, terveyden tai moraalin suojaksi, tai muiden henkilöiden oikeuden tai vapauden turvaksi.

Sopimuksen kymmenennessä artiklassa viitataan sananvapauteen. Sananvapaus on yleisesti ottaen laaja, mutta sitä voidaan rajoittaa muun muassa yleisen turvallisuuden, epäjärjestyksen, rikollisuuden estämisen, terveyden tai moraalin suojelemisen takia.⁵⁷ Ranskan hallitus on karkottanut radikaaleja imaameja nimenomaan yleiseen turvallisuuteen vedoten.

Huivikiellon kannalta keskeinen ennakkotapaus Euroopan ihmisoikeustuomioistuimessa on ”Dahlab vastaan Sveitsi”, jossa islamin uskoon kääntynyt opettaja käytti luokkahuoneessa oppituntien aikana huntua. Euroopan ihmisoikeustuomioistuimen

mukaan hunnun käytöllä oli vahva symbolinen vaikutus. Hunnun käyttö sisälsi tasa-arvon vastaisen ja käännytykseen viittaavan mahdollisuuden eikä edistänyt suvaitsevaisuutta.⁵⁸ Näin ihmisoikeustuomioistuimen prejudikaatti tuki Ranskan säätämän lain kirjainta. Ihmisoikeustuomioistuin on myöhemmin edustanut samaa logiikkaa Italiaa koskevassa niin sanotussa krusifiksi-tapauksessa (Lautsi, 3.11.2009), joka on Italian pyynnöstä vielä siirtynyt jatkokäsittelyyn.

TAISTELU ”LAHKOJA”VASTAAN

Lainsäätäjien kiinnostusta herättivät 2000-luvun alussa myös epäilyttävinä pidetyt uskonnolliset ryhmät, joiden toimintaa haluttiin valvoa entistä tarkemmin. Vuonna 1983 kansanedustaja Alain Vivien laati pääministerin pyynnöstä raportin lahkojen toiminnasta. Ranskassa erityisesti julkisuudessa ovat olleet skientologia sekä ranskankielisissä maissa vaikuttanut esoteerinen ryhmä Auringon tempelin ritarikunta (L'Ordre du Temple Soleil), jonka jäsenet tekivät joukkoitsemurhia vuosina 1994–1997. Viimeksi mainitun ryhmän takia Ranskan kansalliskokous nimitti parlamentaarisen tutkintakomission kartoittamaan lahkojen tilannetta. Erityisesti huomion kohteena olivat tiettyjen järjestöjen vaikutus yksilöön (henkinen epätasapaino, taloudelliset vaatimukset, yhteyden katkaiseminen ympäristöön, lastensuojelullinen näkökulma) sekä yhteiskuntaan (epäsosiaalinen viestintä, julkisen järjestyksen ongelmat, taloudelliset ja oikeudelliset

45 CE 1996 c; CE 1996 d.

46 Laurence & Vaisse 2006, 166.

47 Scott 2007, 115–116.

48 Rapport 2003. Kirjoittajan suomennos.

49 Rapport 2003

50 Rapport 2003

51 Rapport 2003.

52 Loi 2004.

53 Loi 2004, art. 2.

54 Laurence & Vaisse 2006, 171.

55 Laurence & Vaisse 2006, 163.

56 EIS 1950, art. 9.

57 EIS 1950, art. 10.

58 ECHR 2001 a.

väärinkäytökset, soluttautuminen julkiseen vallan-käyttöön). Komissio julkaisi kolme selontekoa vuosina 1995, 1999 ja 2006. Ensimmäisessä selonteossa julkaistiin lista uskonnollisista liikkeistä, jotka täyttivät edellä mainitut kriteerit. Alkuperäisessä listassa mainittuja liikkeitä olivat muun muassa skientologia, uusapostolinen kirkko, TM-liike, Perhe, Jehovan todistajat sekä erilaiset hindulaisperäiset ja antroposofiset ryhmät.⁵⁹

Luokittelu on herättänyt Ranskassa kritiikkiä eri tahoilla. Ranskan protestanttisen liiton puheenjohtaja on esittänyt huolensa siitä, että komissioiden esityksiä voi käyttää uskonnonvapauden rajoittamiseen. Edellä mainituista liikkeistä erityisesti skientologit, Jehovan todistajat, AMORC (eräs ruusu-ristiläisyyden haara) ja antroposofit ovat käyneet kampanjaa luokittelua vastaan. Euroopan ihmisoikeustuomioistuin on kuitenkin katsonut päätöksissään Ranskan valtion toimineen ihmisoikeuksien mukaisesti.⁶⁰

Kesäkuussa 2001 astui voimaan lahkojen toimintaa säätelevä laki, joka tunnetaan esittelijöidensä mukaan About-Picardin lakina. Laki mahdollistaa toiminnan niitä organisaatioita vastaan, jotka ovat syyllistyneet johonkin laissa mainituista rikoksista. Laki on suunnattu niitä liikkeitä vastaan, jotka toimivat ihmisarvojen ja perusoikeuksien vastaisesti. Olennaista laissa on se, että yksilön tekemän rikoksen rikosoikeudellinen vastuu voidaan laajentaa koskemaan koko organisaatiota. Tuomioistuin voi määrätä lakkautettavaksi organisaation, joka on syyllistynyt vakaviin rikoksiin.⁶¹ Organisaatio voidaan määrätä lakkautettavaksi kuitenkin ainoastaan, jos langetettava tuomio on vähintään kolme vuotta ehdotonta vankeutta tai 45 000 € vahingonkorvauksia (artikla 2). Tuomion saanut organisaatio ei saa toimia nuorison parissa. Rikkomuksesta voidaan sakottaa (artikla 4).⁶²

Vuoden 2001 laki ei ole johtanut kovin moniin käytännön toimenpiteisiin. Tunnetuin on Arnaud Mussyn tapaus, jossa langetettiin kolmen vuoden ehdoton vankeusrangaistus ja 90 000 frangin sakot bretagnelaisen Néo-Phare-nimisen ryhmän Kristuksena esiintyneelle johtajalle. Rennes'n veto-omistustuomioistuin vahvisti tuomion heinäkuussa 2005.⁶³

TIUKKENEVA TUNNUSTUKSETTOMUUDEN SÄÄNTELY

Tunnustuksettomuuden periaate on ollut näkyvästi esillä myös aivan viime vuosina. Huomion keskipisteenä on jälleen ollut ennen kaikkea islamin haaste tunnustuksettomuuden periaatteelle. Syyskuun 2001 terrori-iskuilla Yhdysvaltoihin oli selkeä vaikutus myös Ranskan asenneilmastoon. Retoriikassa on nostettu esille muun muassa Poitiers'n taistelu vuonna 732, ristiretket, Algerian sota ja siirtolaisuuteen liittyvät ongelmat. Vaikka virallisesti muslimiväestöä ei ole erityisesti mainittu, ovat viimeaikaiset lainsäädännölliset toimenpiteet kohdistuneet nimenomaan siihen. Tähän nähden maan muslimijohtajat ovat osoittaneet silmiinpistävää maltillisuutta.

Vuonna 2007 julkaistiin dokumentti *Charte de la laïcité dans les services publics* (Tunnustuksettomuuden peruskirja julkisten palveluiden sektorilla). Peruskirjan taustalla on vuonna 1989 muodostetun integraationeuvoston mietintö. Michel Rocardin hallitus perusti neuvoston vuosittain raportoimaan ulkomaan kansalaisten ja ulkomaista syntyperää olevan väestön integraatiosta. Neuvosto julkaisi tammikuussa 2007 mietinnön, jossa esitettiin julkisia palveluita koskevan tunnustuksettomuuden peruskirjan julkaisemista. Esityksessä käydään läpi ne periaatteet, joiden perusteella Ranskan valtio soveltaa tunnustuksettomuutta. Esitys korostaa tunnustuksettomuuden historiallista jatkuvuutta ja sen liittymistä vuoden 1789 vapauden ja tasa-arvon periaatteisiin. Ranskassa on vuosisatainen perinne erottaa maallinen ja hengellinen regimentti toisistaan. Esimerkkinä esitys nostaa esille kuningas Henri IV:n uskontopolitiikan 1500-luvulla, johon jo sisältyi ajatus ”tunnustuksettomuuden vuoropuhelusta” tunnustuksellisia eroja kunnioittaen. Ranskan ihmis- ja kansalaisoikeuksien julistus korosti puolestaan kaikkien kansalaisten tasa-arvoa. Nykyinen perustuslaki kunnioittaa omantunnon vapauden periaatetta. Esitys nostaa julkiset palvelut esimerkiksi muulle yhteiskunnalle näiden periaatteiden noudattamisesta. Eräänlaisena tunnuslauseena asiakirjassa on ”tunnustuksettomuus, kansalaisuus, universaalisuus”.⁶⁴

Samana vuonna julkaistun tunnustuksettomuuden peruskirjan mukaan jakamaton, tunnustukseton, demokraattinen ja sosiaalinen tasavalta takaa kaikille kansalaisille tasa-arvon lain edessä (perustuslain artikla 1). Asiakirja korostaa rajojen asettamisella uskonnollisen moninaisuuden kunnioittamista, lähimmäisen oikeuksien ja vapauksien kunnioittamista julkisen järjestyksen vaatimuksesta ja yhteiskuntarauhan ylläpitämiseksi. Tasavalta takaa omantunnon vapauden ja vapaan uskonnonharjoituksen vuoden 1905 lain mukaisesti.⁶⁵

Kaikilla julkisen sektorin toimijoilla on ankara puolueettomuuden velvoite. Kaikkien henkilöiden omantunnon vapautta tulee kunnioittaa. Asiakirjan mukaan näitä velvoitteita rikotaan, jos julkisen sektorin työntekijä tuo julki uskonnollisen vakaumuksen. Työntekijöillä on kuitenkin omantunnon vapaus, joka sallii tietyin ehdoin uskonnollisiin juhlisiin osallistumisen työajalla.⁶⁶

Kaikki julkisten palveluiden käyttäjät ovat tasa-arvoisia lain edessä. Heillä on oikeus ilmaista uskonnollinen vakaumuksensa julkisten palveluiden neutraaliuden rajoissa, mukaan lukien julkisen järjestyksen, turvallisuuden, terveyden ja hygienian vaatimukset. Kaikenlainen käännyttäminen on kiellettyä. Julkisten palveluiden tarjoajille annetaan harkintavaltaa palveluiden käyttäjien vakaumuksen suhteen, kunhan sääntöjä kunnioitetaan ja palvelut tuotetaan hyvin. Palveluiden käyttäjien tulee myös mukautua velvoitteisiin, joita niihin liittyy. Sairaala- ja vankilaympäristössä potilailla ja vangeilla on oikeus vakaumuksensa sekä oikeus osallistua uskonnonharjoitukseen tämän vakaumuksen mukaisesti, kuitenkin palveluiden hyvä toimivuus huomioon ottaen.⁶⁷

Terrorismin uhka ja vuoden 2005 laajat nuorisomallakat Pariisiin lähiöissä johtivat tunnustuksettomuuden rajojen tarkistamiseen. Vaikka uskonto ei ollut varsinainen syy kummassakaan tapauksessa, nostivat ne islaminuskoisten naisten pukeutumisen jälleen esiin. Ranskan perustuslakineuvosto arvioi lokakuussa 2010, että Ranskassa oli noin 1900 burkhan tai niqabin käyttäjää, toisin sanoen islaminuskoista naista, jotka peittävät kasvonsa julkisella paikalla.⁶⁸

Kesäkuussa 2009 pääministeri Fillonin hallitus säätöi asetuksen, joka kielsi kasvojen peittämisen mielenosoituksissa tai sen välittömässä läheisyydessä.⁶⁹ Tällä oli ilmeinen yhtymäkohta julkisiin levottomuuksiin ja niihin syyllistyneiden saamiseen oikeudelliseen vastuuseen. Samalla hallituksen asetukset valmisteli vuoden 2010 lakia.

Kasvojen peittämisen julkisella paikalla kieltävä laki meni perustuslakituomioistuimeen arvioitavaksi. Se antoi päätöksensä lokakuussa 2010. Päätöksen mukaan asioista, jotka liittyvät tasavallan perusperiaatteisiin kuuluvan tunnustuksettomuuden piiriin, on säädettävä lailla. Tällöin lain on oltava luonteeltaan yleinen, toisin sanoen koskettava kaikkia yhtäläisellä ja tasa-arvoisella periaatteella. Omantunnon vapaus on perustuslain määrittelemä perusoikeus. Valtion tehtävä on suojella perustuslain ensimmäisen artiklan takaamaa uskonnonvapautta. Tasa-arvon periaatteen mukaista on, että jokaisen syntyperään, mielipiteisiin ja ajatuksiin liittyvää aluetta kunnioitetaan. Omantunnon vapautta voidaan kuitenkin rajoittaa julkisen järjestyksen suojelemisen perusteella. Kasvojen peittäminen julkisella paikalla voi perustuslakineuvoston mukaan liittyä naisen ihmisarvon loukkaamiseen. Joissakin olosuhteissa kasvojen peittäminen voi myös vaarantaa julkisen turvallisuuden.⁷⁰

Laki astui voimaan syyskuussa 2010. Lain kohderyhmä oli laajempi kuin uskontoon liittyvä kasvojen peittäminen, mutta edellä mainittu seikka nousi lain säätämisen yhteydessä erityisesti julkisuuteen. Lain ensimmäisen artiklan mukaan ”kukaan ei saa julkisessa tilassa pukeutua asuun, jonka tarkoituksena on kasvojen peittäminen”. Laki määrittelee julkisen alueeksi, joka on avoinna yleisölle tai kuuluu

59 Rapport 1995.

60 ECHR 2001 b; ECHR 2002.

61 Loi 2001.

62 Loi 2001, art. 2, 4.

63 Palmer 2006.

64 Projet de Charté 2001.

65 Charte de la laïcité 2007.

66 Charte de la laïcité 2007.

67 Charte de la laïcité 2007.

68 CC 2010.

69 Décret 2009.

70 CC 2010.

julkisten palveluiden piiriin. Lain piiriin ei kuulu pukeutuminen, joka liittyy terveydentilaan tai ammatinharjoittamiseen, urheilusuoritukseen, juhliin sekä taiteellisiin tai perinteen ilmauksiin.⁷¹

Lain rikkomisesta voidaan tuomita sakkorangaistukseen. Laki täydentää neljännessä artiklassaan myös Ranskan rikoslakia (Code pénal), joka tuomitsee toisen kasvonsa peittämään pakottavan henkilön vuoden vankeusrangaistukseen ja 30 000 euron sakkoihin. Lapsen kohdistuvassa rikoksessa rangaistus on kaksinkertainen. Lain neljäs artikla mainitsee erityisesti tässä yhteydessä myös sukupuolen.⁷²

Samoin kuin koulujen huivikieltoa koskevan lain yhteydessä (2004), myös vuoden 2010 lain jälkiseuraukset jäivät vähäisiksi. Sakkorangaistusten määrä ei ole noussut suureksi, vaikka protesteiltakaan ei ole vältytty. Laki on myös saanut vastakäikua naapurivaltiossa Belgiassa, Italiassa ja Sveitsissä. Pääministeri Fillonin ohjeiden mukaan yksityisajoneuvossa tai uskonnonharjoituksen yhteydessä lakia ei sovelleta. Laki ei myöskään rajoita tavallisen hunnan käyttöä (pois lukien ensimmäisen ja toisen asteen julkiset koulut).⁷³

Viimeisin uskonnonharjoitukseen liittyvä julkinen toimenpide on syksyllä 2011 Pohjois-Pariisissa toteutettu kiello viettää rukoushetkiä julkisella paikalla. Tämä on koskenut erityisesti kaduilla tapahtuneita muslimien perjantairukouksia, joiden taustalla on muslimien riittämättömät kokoontumistilat. Valtion edustajat ja kahden 18. kaupungin osan moskeijan edustajat laativat syyskuussa 2011 sopimuksen, jolla kaupunki takasi islaminuskaisille kokoontumistilan vastineeksi sille, että perjantain rukoushetket loppuvat kaduilla. Muslimit saivat moskeijaksi käytöstä poistetun paloaseman. Sisäministeri Guéartin uhkasi sopimuksen rikkojia voimatoimin. Toisin kuin yleisesti luultiin, kyse ei kuitenkaan ollut laista, vaan järjestyssäännön tasoisesta sopimuksesta. Rukoileminen julkisella paikalla ei ole yksilöltä edelleenkaan kiellettyä.⁷⁴

YHTEENVETO

Ranskan uskonnollisia yhteisöjä säätelevä lainsäädäntö heijastelee edelleen vahvasti vuoden 1789 vallankumouksen ja siihen johtaneiden tekijöiden

vaikutusta. Ranskalaiselle yhteiskunnalle on ollut perinteisesti ominaista vahva vastakkainasettelu katolisen kirkon ja tunnustuksettoman yhteiskunnan kannattajien välillä. Vuoden 1905 laki kirkkojen ja valtion erosta muodostui lopulta kompromissiksi, jonka kautta pyrittiin takaamaan yhteiskuntarauha. Kuitenkin vasta 1920-luvulla Ranskan valtio ja katolinen kirkko löysivät keskinäisen tasapainon ja sovinnon. Katolinen kirkko ja protestanttiset kirkot sekä juutalaiset yhdyskunnat ovat sopeutuneet verrattain hyvin tunnustuksettoman yhteiskunnan asettamiin rajoihin. Valtio ei puutu uskonnollisten yhdyskuntien sisäiseen toimintaan, mutta vastavasti yhdyskuntien julkinen rooli on rajoitettu. Viime vuosina valtio ja katolinen kirkko ovat uudelleen lähentyneet jonkin verran toisiaan muun muassa korostamalla maan kristillisiä juuria.

Vuoden 1905 laki oli alun perin laadittu ennen kaikkea katolista kirkkoa silmällä pitäen. Kasvava islaminuskoinen vähemmistö on asettanut uudenlaisia haasteita valtion tunnustuksettomuudelle. Ranskan lainsäätäjät ovat aktivoituneet viime vuosina määrittelemään tarkemmin tunnustuksettomuuden luonnetta sekä uskonnollisen toiminnan rajoja. Useimmat näistä säädöksistä ovat vaikuttaneet erityisesti maan muslimiväestön elämään. Tämä on luonut uudenlaisen haasteen vallankumouksen perinnön vaalijoille. Tulisiko yhteiskunnan osoittaa aktiivisempaa roolia uskonnollisten yhdyskuntien suuntaan erityisesti integraatiopolitiikkaan liittyen? Ranskan valtiovalta on yhä enemmän tukenut toimenpiteitä, joiden kautta on pyritty ehkäisemään terrorismin ja radikalismien nousua.

Ranskan uskontopolitiikan ei voi sanoa täysin epäonnistuneen. Yhteiskuntarauha on pääsääntöisesti säilynyt. On kuitenkin olemassa merkkejä siitä, että paineet monikulttuurisen yhteiskunnan entistä laajempaan tunnustamiseen saattavat näkyä lähivuosina myös uskontolainsäädännön uudistamisena.

71 Loi 2010.

72 Loi 2010, art. 2–4.

73 Circulaire 2011.

74 Joffrin 2011; Lorriaux 2011.

KIRJALLISUUS JA LÄHTEET

BRIAND, ARISTIDE

1905 *Rapport sur la separation des Églises et de l'État*. Paris: Imprimerie de l'Assemblée Nationale.

CHIFFRES

2010 *Les chiffres clefs de l'enseignement catholique*. Enseignement catholique actualités, no. 335, 2–3/2010. www.enseignement-catholique.fr (8.10.2011).

DOYLE, WILLIAM

1992 *The Oxford History of the French Revolution*. Oxford: Oxford University Press.

HAARSCHER, GUY

2006 *Tunnustuksettomuus*. Tampere: Eurooppalaisen filosofian seura.

HAMLYN, D. W.

1995 *Filosofins historia*. Stockholm: Thales.

INTERNATIONAL

2007 *International Religious Freedom Report*. U.S. Department of State. www.state.gov.com (8.10.2011).

JOFFRIN, LAURENT

2011 ”Prières de rue: la sagesse de l'islam de France”. *La Nouvelle Observateur*, 18.9.2011. www.lenouvelle-observateur.fr (8.10.2011).

KEDWARD, RON

2006 *France and the French: A Modern History*. New York: Oxford University Press.

KELLY, J. N. D.

1988 *The Oxford Dictionary of Popes*. Oxford: Oxford University Press.

KEPEL, GILLES & MILNER, SUSAN

1997 *Allah in the West*. Palo Alto: Stanford University Press.

LACOUTURE, JOSEPH

1940 *La politique religieuse de la revolution*. Paris: Éditions Auguste Picard.

LAURENCE, JONATHAN & VAISSE, JUSTIN

2006 *Integrating Islam: Political and Religious Challenges in Contemporary France*. Washington D.C.: Brookings Institution Press.

LEVÊQUES, PIERRE

2005 *La separation Église – État: Loi 1905*. Conference du 20 octobre 2005. IUFM Dijon. <http://cpe.ac-dijon.fr> (8.10.2011).

LORRIAUX, AUDE

2011 ”L'interdiction des priers de rue globalement respectée”. *Le Figaro*, 16.9.2011. www.lefigaro.fr (8.10.2011).

MIQUEL, PIERRE

1976 *Histoire de la France de Vercingétorix à Charles de Gaulle*. Paris: Librairie Arthème Fayard.

MONTESQUIEU, CHARLES-LOUIS DE SECONDAT

1973 *De l'esprit des lois*. Paris: Garnier frères.

MORIN, EDGAR

1990 ”Le trou noir de la laïcité”. *Le Débat* 58 (1990).

PALMER, SUSAN J.

2006 ”France's About-Picard Law and Néo-Phare: The First Application of 'Abus de Faiblesse'”. CESNUR International Conference, July 13–16, 2006. San Diego State University. www.cesnur.org/sd-palmer.htm (3.10.2011).

PERSIDAT, MARIE

2003 ”Creil veut oublier le foulard”. *Le Parisien*, 30.4.2003. www.leparisien.fr (8.10.2011).

PIUS X

1905 a *Vehementer nos*, 11.2.1906. www.vatican.va (8.10.2011).

1905 b *Gravissimo officii munere*, 16.8.1906. www.vatican.va (8.10.2011).

PIUS XI

1924 *Maximam Gravissimamque*, 18.1.1924. www.vatican.va (8.10.2011).

SCOTT, JOAN WALLACE

2007 *Politics of the Veil*. Princeton: Princeton University Press.

SÉANCE

1905 La séance du 20 avril 1905. L'Assemblée nationale. www.assemblee-nationale.fr (8.10.2011).

VOLTAIRE

[1869] *Oeuvres complètes. Tome 7: Correspondance avec le roi de Prusse; Correspondance avec l'impératrice de Russie; Correspondance générale*. Avec préfaces, notes et commentaires nouveaux par Georges Avenal. Paris: Bureaux du Siècle.

Säädökset ja oikeustapaukset

CHARTE

1814 Charte Constitutionnelle du 4 juin 1814. <http://fr.wikisource.org> (8.10.2011).

2007 Charte de la laïcité dans les services publics. www.service-public.fr (8.10.2011).

- CC
- 2010 Décision DC 2010-613 du 17 octobre 2010. Conseil Constitutionnel (CC). www.conseil-constitutionnelle.fr (8.10.2011).
- CE
- 1989 Avis rendu le 27 novembre 1989. Conseil d'Etat (CE). www.conseil-etat.fr (8.10.2011).
- 1996 a Époux Wissaadane et époux Chadouane, 27.11.1996. CE. www.conseil-etat.fr.
- 1996 b M. et Mme. Chabou et autres. 27.11.1996. CE. www.conseil-etat.fr (8.10.2011).
- 1996 c Ligue islamique du Nord et époux Chabou et autres, 27.11.1996. CE. www.conseil-etat.fr (8.10.2011).
- 1996 d M. et Mme. Jeoit, 27.11.1996. CE. www.conseil-etat.fr (8.10.2011).
- CIRCULAIRE
- 1994 Circulaire du Ministre de l'Éducation Nationale, 21.9.1994. www.legifrance.gouv.fr (8.10.2011).
- 2011 Circulaire du Premier Ministre, 2.3.2011. www.legifrance.gouv.fr (8.10.2011).
- CONCORDAT
- 1801 Le Concordat de 1801. www.concordatwatch.eu (8.10.2011).
- CONSTITUTION
- 1958 La Constitution du 4 octobre 1958. www.legifrance.gouv.fr (8.10.2011).
- DÉCLARATION
- 1789 Déclaration du droit de l'homme et du citoyen. www.legifrance.gouv.fr (8.10.2011).
- DÉCRET
- 1994 Décret no. 94-813 du 16 septembre 1994 portant approbation des cahiers des missions et des charges des sociétés France 2 et France 3. www.legifrance.gouv.fr (8.10.2011).
- 2009 Décret du 19 juin 2009 interdisant dissimulation du visage au sein, aux abords immédiate de la manifestation. www.legifrance.gouv.fr (8.10.2011).
- ECHR
- 2001a Dahlab v. Switzerland, 15.2.2001. Strasbourg: European Court of Justice (ECHR). www.hudoc.com (8.10.2011).
- 2001b Fédération Chrétienne des Témoins du Jehovah en France c. France, 6.11.2001. www.hudoc.com (8.10.2011).
- 2002 Société Anthroposophique en France c. France, 2.7.2002. www.hudoc.com (8.10.2011).
- EIS
- 1950 Euroopan ihmisoikeussopimus. www.finlex.fi (8.10.2011).
- LOI
- 1801 Loi du 18 Germinal, l'An X. www.huguenotsweb.free.fr (8.10.2011).
- 1901 Loi du premier juillet 1901 relative au contrat d'associations. www.legifrance.gouv.fr (8.10.2011).
- 1905 Loi du 9 décembre 1905 relatif à la separation des Églises et de l'État. www.legifrance.gouv.fr (8.10.2011).
- 2001 Loi no. 504 du 12 juin 2001 tendent à renforcer la prevention et la regression des mouvements sectaires portant atteinte aux droit de l'homme et aux libertés fondamentales. www.legifrance.gouv.fr (8.10.2011).
- 2004 Loi no. 2004-228 du 15 mars 2004 encadrant, en application du principe de laïcité, le port de signes ou de tenues manifestant une appartenance religieuse dans les écoles, colleges et lycées publics. www.legifrance.fr (8.10.2011).
- 2010 Loi no. 2010-1192 du 11 octobre 2010 interdisant la dissimulation du visage dans l'espace public. www.legifrance.gouv.fr (8.10.2011).
- ORDONNANCE
- 2000 Ordonnance no. 2000-549 du 15 juin 2000. www.legifrance.gouv.fr (8.10.2011).
- PROJET DE CHARTÉ
- 2001 Projet de Charté de la laïcité dans les services publics. Paris: Haut Conseil à l'intégration. www.hci.gouv.fr (8.10.2011).
- RAPPORT
- 1995 Rapport no. 2468, 21.12.1995. Paris: Commission d'enquêtes sur les sectes. www.assemblee-nationale.fr (8.10.2011).
- 2003 Rapport 11.12.2003. Commission de réflexion sur l'application de principe de laïcité dans la République. www.documentationfrancaise.fr (8.10.2011).